

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 347.61/.64: 347.512

ЄФРЕМОВА І.О.

**ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАХОДІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ**

Стаття присвячена дослідженню правової природи заходів відповідальності у сімейному праві. Зважаючи на положення теорії права, досліджено галузеві особливості заходів відповідальності в сімейному праві та сформульовано їх доктринальне визначення. Зроблено висновок, що поряд із загальними ознаками, які притаманні будь-яким заходам юридичної відповідальності як заходам примусу, заходи відповідальності в сімейному праві мають і свої специфічні ознаки, які обумовлені особливостями предмету та методу правового регулювання сімейних відносин.

Ключові слова: державний примус, заходи відповідальності, сімейно-правова відповідальність, позбавлення батьківських прав, неустойка, відшкодування збитків.

Статья посвящена исследованию правовой природы мер ответственности в семейном праве. Учитывая положения теории права, исследованы отраслевые особенности мер ответственности в семейном праве и сформулировано их доктринальное определение. Сделан вывод, что наряду с общими признаками, которые присущи любым мерам юридической ответственности как мерам принуждения, меры ответственности в семейном праве имеют и свои специфические признаки, обусловленные особенностями предмета и метода правового регулирования семейных отношений.

Ключевые слова: государственное принуждение, меры ответственности, семейно-правовая ответственность, лишение родительских прав, неустойка, возмещение убытков.

The article is devoted to the study of the legal nature of the measures of responsibility in family law. Considering the provisions of the theory of law, the branch features of the measures of responsibility in family law are investigated and their doctrinal definition is formulated. It is concluded that along with the general characteristics that are inherent in any measures of legal responsibility as coercive measures, the measures of responsibility in family law also have their own specific features, conditioned by the peculiarities of the subject and the method of legal regulation of family relations.

Key words: state coercion, measures of responsibility, family and legal responsibility, deprivation of parental rights, forfeit, compensation for damages.

Постановка проблеми. Під час надання учасникам сімейних правовідносин прав і покладення на них обов'язків держава прагне, насамперед, того, щоб права здійснювалися відповідно до їх призначення, а обов'язки виконувались належним чином. За порушення суб'єктивних прав і невиконання обов'язків передбачається можливість застосування заходів державного примусу, які встановлені різними галузями законодавства. Одним із різновидів державного примусу, який застосовується в разі порушення норм сімейного права, є сімейно-правова відповідальність як один із різновидів юридичної відповідальності.

Розглядаючи відповідальність у сімейному праві як певний правовий стан учасника сімейних правовідносин, що полягає в перетерпінні на підставі рішення юрисдикційних органів

особою, яка вчинила сімейне правопорушення, негативних наслідків особистого немайнового чи майнового характеру, варто зазначити, що зовнішніми формами реалізації сімейно-правової відповідальності є певні заходи відповідальності.

Категорія заходів відповідальності недостатньо досліджена в сімейно-правовій доктрині. Фахівці в галузі сімейного права більше уваги приділяють такому юридичному феномену, як заходи захисту. У своїх дослідженнях вони або оминають заходи відповідальності, або отожднюють їх із заходами захисту. Проте поняття «заходи захисту» та «заходи відповідальності» не перетинаються, а є частинами більш ємного поняття – санкції.

Як слушно зазначає В.І. Данілін, юридична охорона суб'єктивних сімейних прав – це багатогранне правове явище. Вона охоплює застосування як заходів юридичної відповідальності, що розуміється в сенсі покарання, так і інших охоронних заходів, що не є санкціями відповідальності. У нормах сімейного права чіткого розмежування таких правових категорій не наводиться. Це, природно, негативно позначається на ступені ефективності впливу правових приписів на учасників шлюбно-сімейних відносин [1, с. 51–52]. Саме тому визначення сутності заходів відповідальності в сімейному праві та розмежування їх з іншими суміжними правовими категоріями сприятиме підвищенню ефективності застосування охоронних сімейно-правових норм.

Стан дослідження проблеми. Проблеми відповідальності в сімейному праві були досліджені такими науковцями, як: Є.М. Ворожейкін, В.І. Данілін, М.М. Дякович, Л.М. Звягінцева, Л.В. Красицька, М.В. Логвінова, О.М. Нечаєва, З.В. Ромовська, С.Н. Тагаєва, О.С. Турусова, Я.М. Шевченко та ін. Проте наявні наукові дослідження не містять детального аналізу такого інституту сімейного права, як заходи відповідальності. Основна увага в них приділяється особливостям юридичної відповідальності та заходам захисту в сімейному праві взагалі або в разі порушення окремих сімейних прав учасників сімейних правовідносин.

Метою статті є визначення поняття, сутності та правової природи заходів відповідальності в сімейному праві.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи поняття та сутність заходів відповідальності в сімейному праві, варто зважати на те, що вони є одним із видів заходів юридичної відповідальності. Отже, розглянемо загальні особливості заходів юридичної відповідальності.

У теорії права визначають такі особливості заходів юридичної відповідальності: 1) заходи юридичної відповідальності завжди мають на увазі покладення додаткових позбавлень (негативних обов'язків) на особу, яка вчинила протиправне діяння; 2) заходи юридичної відповідальності застосовуються виключно на підставі фактів протиправної поведінки, визначеної в законі; 3) заходи юридичної відповідальності мають міжгалузевий характер; 4) заходи юридичної відповідальності можуть бути покладені як судовим, так і позасудовим порядком; 5) застосування заходів юридичної відповідальності може супроводжуватися вжиттям інших заходів державного примусу; 6) після застосування заходів юридичної відповідальності можливе виникнення особливих правових наслідків для правопорушника; 7) щодо окремих заходів юридичної відповідальності, то в правопорушника є можливість застосувати їх самостійно за відсутності прямого втручання держави [2, с. 49–51].

Оскільки заходи відповідальності в сімейному праві є різновидами заходів юридичної відповідальності, названі ознаки останніх, здебільшого, притаманні також і заходам відповідальності в сімейному праві. Проте варто зазначити, що через специфіку сімейних правовідносин і правопорушень у згаданій сфері заходи сімейно-правової відповідальності мають і специфічні особливості.

По-перше, заходи сімейно-правової відповідальності далеко не завжди призводять до покладення додаткових позбавлень на особу, яка вчинила протиправне діяння. Така ознака в контексті норм сімейного права трансформується в ознаку невідповідності, яка виявляється в утисках, певних обмеженнях особистих чи майнових прав та інтересів, публічному визнанні від імені держави протиправності поведінки [3, с. 34]. У сімейному праві досить часто заходи відповідальності полягають не в покладенні на правопорушника певних додаткових обов'язків, а в позбавленні чи обмеженні його сімейних прав. Такими заходами, зокрема, є позбавлення батьківських прав, визнання шлюбу недійсним, обмеження права на утримання певним строком, визнання всиновлення недійсним тощо. Отже, специфіка заходів відповідальності в сімейному праві проявляється в тому, що вони не тільки є певними додатковими обтяженнями для особи, яка вчинила сімейне правопорушення, а можуть полягати й в інших негативних наслідках, зокрема, в обмеженнях, позбавленнях прав тощо.

По-друге, заходи сімейно-правової відповідальності застосовуються як за вчинення протиправної поведінки, визначеної в законі, так і за невиконання або неналежне виконання сімейних обов'язків, встановлених договором, укладеним між учасниками сімейних правовідносин. П. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу (далі – СК) України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» [4, с. 16–20] передбачає, що коли аліменти сплачуються не за рішенням суду, а згідно з укладеним між батьками договором, передбачена ст. 196 СК санкція застосовується за наявності прямої вказівки на це в договорі.

Питання підстав юридичної відповідальності в сімейному праві тривалий час слугувало предметом дискусій. Сьогодні практично всі науковці поділяють думку, що для застосування заходів сімейно-правової відповідальності наявність шкоди в діях правопорушника не завжди є обов'язковою [1, с. 38; 3, с. 44; 5, с. 276; 6, с. 169; 7, с. 99; 8, с. 456; 9, с. 16]. Заходи сімейно-правової відповідальності за порушення сімейних прав учасників таких правовідносин можуть бути застосовані за наявності двох елементів складу сімейного правопорушення: протиправної поведінки та вини особи.

По-третє, заходи сімейно-правової відповідальності як різновид заходів юридичної відповідальності та заходів державного примусу також мають міжгалузевий характер. Деяким заходам сімейно-правової відповідальності (стягнення неустойки, відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної шкоди) притаманна цивільно-правова природа і певна специфіка щодо покладення на особу, яка вчинила сімейне правопорушення, додаткових негативних наслідків. Так, ч. 2 ст. 162 СК України передбачає, що особа, яка самочинно змінила місце проживання малолітньої дитини, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому, з ким вона проживала. Водночас особливості відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової та моральної шкоди регламентують ст. ст. 22, 23 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України.

По-четверте, заходи сімейно-правової відповідальності можуть бути покладені як судовим, так і позасудовим порядком. Виключні повноваження щодо позбавлення батьківських прав, скасування всиновлення, стягнення майнової та моральної шкоди, заподіяної порушенням сімейних прав, мають суди загальної юрисдикції. Проте відповідно до ч. 4 ст. 39 СК України, орган державної реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про шлюб за заявою заінтересованої особи, якщо шлюб був зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідним братом і сестрою; з особою, яка визнана недієздатною. Що стосується такого заходу відповідальності, як відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, то у виняткових випадках, за наявності безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини, рішення про негайне відібрання дитини від батьків мають право постановити орган опіки та піклування або прокурор (ч. 2 ст. 170 СК України), проте подальшу долю дитини все ж таки вирішує суд.

Отже, у такому разі можна дійти висновку, що покладення заходів сімейно-правової відповідальності здійснюється як судовим, так і позасудовим порядком.

По-п'яте, застосування заходів сімейно-правової відповідальності може супроводжуватися застосуванням інших заходів державного примусу. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 166 СК України, під час задоволення позову щодо позбавлення батьківських прав суд одночасно ухвалює рішення про стягнення аліментів на дитину. У такому разі позбавлення батьківських прав є заходом сімейно-правової відповідальності, тоді як примусове стягнення аліментів за рішенням суду є заходом захисту прав дитини, щодо якої батьки позбавляються батьківських прав.

Крім того, застосування заходів відповідальності в сімейному праві не виключає можливості притягнення особи до інших видів юридичної відповідальності. Так, разом із позбавленням особи батьківських прав її може бути притягнуто до адміністративної відповідальності відповідно до ч. 1 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення за ухилення від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей.

По-шосте, після застосування заходів сімейно-правової відповідальності можливе виникнення особливих правових наслідків для правопорушника. Такими особливими правовими наслідками можна вважати, зокрема, позбавлення певних прав батьків, які позбавлені батьківських прав. Згідно з ч. 1 ст. 166 СК України, позбавлена батьківських прав особа втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути законним представником дитини; втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються

сім'ям із дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати в разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування збитків у разі втрати годувальника, право на спадкування); втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

По-сьоме, через специфіку заходів сімейно-правової відповідальності та важливість сімейних відносин для суспільства та держави заходи сімейно-правової відповідальності в більшості випадків не можуть бути реалізовані правопорушником без прямого втручання держави. Для застосування таких заходів відповідальності, як визнання недійсним шлюбу або визнання недійсним усиновлення, необхідне рішення суду. Проте в деяких випадках особа, яка вчинила протиправне діяння, може самостійно усунути його шкідливі наслідки.

М.М. Дякович слушно зазначає, що захист порушених сімейних прав та інтересів також може здійснюватись шляхом укладення договору, в якому констатується факт порушення, дії, які повинна вчинити зобов'язана особа для відновлення порушених прав, строки та порядок їх вчинення. Посвідчений нотаріусом такий договір є юридичною підставою для захисту порушених прав та інтересів добровільним порядком [10, с. 121].

По-восьме, визначаючи особливості заходів відповідальності в сімейному праві, варто враховувати, що специфіка предмету та методу сімейно-правового регулювання зумовлює й інші особливості заходів сімейно-правової відповідальності. З.В. Ромовська свого часу вказувала на таку особливість заходів сімейно-правової відповідальності, як їх імперативність: за згодою сторін не можуть бути змінені та встановлені нові, законом не передбачені санкції [3, с. 39]. Проте зараз норми сімейного законодавства надають учасникам сімейних правовідносин право встановлювати санкції також і за домовленістю сторін. Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 СК України, подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі, відносини між якими регулює СК України, можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам Сімейного кодексу, інших законів і моральним засадам суспільства.

Прикладом договірної сімейно-правової відповідальності може бути повернення прийомними батьками прийомної дитини органу опіки та піклування через дострокове розірвання договору про прийомну сім'ю в разі невиконання прийомними батьками обов'язків щодо належного виховання, розвитку й утримання дітей.

По-дев'яте, заходи відповідальності в сімейному праві відрізняються залежності від змісту порушеного обов'язку. Універсальних заходів, які можна застосувати до всіх випадків протиправної поведінки, сімейне законодавство не знає. Такі заходи можуть мати особистий (позбавлення батьківських прав), майновий (відступ від принципу рівності майнових прав подружжя під час поділу майна, яке є їх спільною сумісною власністю) і організаційний характер (визнання шлюбу недійсним).

По-десяте, більшість заходів відповідальності в сімейному праві є абсолютно визначеними: у них чітко вказується вид і міра державного примусу, тому їх обсяг не може бути ні збільшений, ні зменшений судом за виключенням випадків, встановлених законом. За наявності встановлених підстав суд, який розглядає сімейно-правовий спір, має застосувати певний захід відповідальності, не маючи можливості вибору. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 236 СК України, усиновлення визнається недійсним за рішенням суду, якщо воно проведене без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідною.

Проте застосування судом заходів відповідальності в сімейному праві обумовлюється часто не тільки наявністю необхідних підстав, але й доцільністю, яка встановлюється з урахуванням, передусім, інтересів дітей, непрацездатних членів сім'ї. Ч. 3 ст. 41 СК України передбачає, що шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини в осіб, зазначених п. п. 1, 2, 4 ч. 1 ст. 41 СК України, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його, або йому було надано право на шлюб.

Ще однією особливістю заходів сімейно-правової відповідальності можна назвати їх триваючий характер. Так, батьки, які неналежним чином здійснюють свої права й ухиляються від виконання своїх обов'язків із виховання дітей, позбавляються батьківських прав безстроково, хоча й допускається поновлення батьківських прав.

Зважаючи на зазначене вище, можна сформулювати визначення заходів сімейно-правової відповідальності. Заходи сімейно-правової відповідальності – це певні невідгідні покладення особистого, майнового чи організаційного характеру, спрямовані на припинення правопорушення та (або) відновлення порушених прав учасників сімейних правовідносин, що застосовуються

судовим або позасудовим порядком до винної особи, яка вчинила протиправне діяння у сфері сімейних правовідносин, і ведуть до інших додаткових правових наслідків.

До заходів сімейно-правової відповідальності можна віднести: визнання шлюбу недійсним (ст. 39–41 СК України); позбавлення права одного з подружжя на рівну частку під час поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 70 СК України); позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК України); позбавлення права бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником (п. 4 ч. 1 ст. 166 СК України); відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України); недійсність усиновлення (ст. 236 СК України); скасування усиновлення (ст. 238 СК України) тощо.

Висновки. У підсумку розгляду питання про поняття та правову природу заходів відповідальності в сімейному праві, необхідно зазначити таке: заходи відповідальності в сімейному праві – це певні невідгідні покладення особистого, майнового чи організаційного характеру, спрямовані на припинення правопорушення та (або) відновлення порушених прав учасників сімейних правовідносин, що застосовуються судовим або позасудовим порядком до винної особи, яка вчинила протиправне діяння у сфері сімейних правовідносин, і призводять до інших додаткових правових наслідків.

За своєю правовою природою заходи відповідальності в сімейному праві є заходами державного примусу, які полягають у певних невідгідних покладеннях особистого, майнового чи організаційного характеру, які застосовуються до особи, яка вчинила сімейне правопорушення, і спричиняють не тільки певні додаткові особисті або майнові позбавлення для правопорушника, а й обмеження чи позбавлення суб'єктивних прав.

Список використаних джерел:

1. Данилин В. И. Ответственность по советскому семейному праву : [учебное пособие] / В.И. Данилин. – Уфа : Издание Башкирского государственного университета, 1980. – 62 с.
2. Кузьмин И.А. Юридическая ответственность и ее реализация : [учеб. пособие] / И.А. Кузьмин. – Иркутск : Издательство Иркутского государственного университета, 2013. – 219 с.
3. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве / З.В. Ромовская. – Львов: Вища школа ; Издательство при Львовском университете, 1985. – 180 с.
4. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 3 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>.
5. Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР / Е.М. Ворожейкин. – М. : Юридическая литература, 1972. – 336 с.
6. Тагаева С.Н. К проблеме причинно-следственной связи в составе семейного правонарушения / С.Н. Тагаева // Вестник Пермского университета. – 2013. – № 2(20). – С. 168–172.
7. Ситкова О.Ю. Вред – условие применения мер семейно-правовой ответственности / О.Ю. Ситникова // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2012. – № 5(88). – С. 95–99.
8. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : [монографія] / Л.В. Красицька. – К. : Видавництво Ліра-К, 2014. – 628 с.
9. Ковальська В.С. Юридичний факт як підстава зміни та припинення сімейних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право та міжнародне приватне право» / В.С. Ковальська ; Міжнародний гуманітарний університет. – Одеса, 2013. – 16 с.
10. Дякович М.М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : [монографія] / М.М. Дякович. – К. : Істина, 2014. – 520 с.